

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А. С. МАКАРЕНКА**

ГОНЧАРЕНКО ОЛЕНА ВІТАЛІЇВНА

УДК 784.4:392.5]:811.161.2'28(477.52)(043.3)

**МЕЛОАРЕАЛОГІЧНА ВЕРТИКАЛЬ
ПОЛІССЯ – НАДДНІПРЯНЩИНА
(ЗА ВЕСІЛЬНИМИ МЕЛОТИПАМИ СУМЩИНИ)**

Спеціальність 17.00.03 – музичне мистецтво

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства

Суми – 2021

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі образотворчого мистецтва, музикознавства та культурології Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

кандидат мистецтвознавства, доцент
КЛИМЕНКО Ірина Віталіївна,
доцент кафедри історії української музики та музичної фольклористики, завідувач
Проблемної науково-дослідної лабораторії
етномузикології Національної музичної
академії України імені П. І. Чайковського.

Офіційні опоненти:

доктор мистецтвознавства, доцент
ДОВГАЛЮК Ірина Сергіївна,
професор кафедри української
фольклористики імені академіка
Філарета Колесси Львівського
національного університету
імені Івана Франка.

кандидат мистецтвознавства, професор,
заслужений діяч мистецтв України
ОСАДЧА Віра Миколаївна,
професор кафедри теорії та історії музики
Харківської державної академії культури.

Захист відбудеться 14 травня 2021 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 55.053.04 у Сумському державному педагогічному університеті імені А.С.Макаренка за адресою: 40002, м. Суми, вул. Роменська, 87, ауд. 214.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка за адресою: 40002, м. Суми, вул. Роменська, 87.

Автореферат розіслано 14 квітня 2021 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.А. Устименко-Косоріч

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Одним із перспективних напрямків сучасної етномузикології, як і ряду інших народознавчих дисциплін – етнолінгвістики, етнографії – є дослідження явищ народної культури в географічному аспекті. Проблематика таких досліджень пов'язана, зокрема, із виявленням та окресленням меж поширення етнографічних чи фольклорних об'єктів або їх складових, що дає можливість простежити динаміку явищ, ставити питання про їх походження, міграції, взаємовпливів тощо.

Мелогографічне вивчення явищ традиційної музичної культури займає все вагоміші позиції в етномузикології, здійснюється дедалі активніше й послідовніше. На початок XXI сторіччя вже добре розроблений інструментарій досліджень, сформовані методологічні засади. Але постає питання щодо збереження самого предмета вивчення: у контексті сучасного глобального світу в надрах традиційної культури інтенсифікуються руйнівні тенденції. В умовах суттєвої трансформації середовища побутування, активності міграційних процесів, загальнодоступності та певної агресивності засобів масової комунікації традиційна культура опинилася під загрозою зникнення. Тож детальні теренові дослідження, вивчення різних музично-фольклорних явищ та їх структурно-стильових особливостей в географічному аспекті потрапляють в коло найактуальніших завдань етномузикознавства. Вітчизняна етномузикологія в останні десятиріччя активно формує свою субдисципліну – мелогографію, наріжним завданням якої є випрацювання вичерпного опису діалектних музичних стилів українців, створення етномузичного атласу, який би уможливив залучення даних етномузикології до спільної слов'язознавчої проблематики.

Проблеми регіонального поділу й визначення діалектної регіональної стилістики в українській етномузикології залишаються серед першорядних. На шляху їх вирішення можна визначити два вектори досліджень. Один із них скеровує до вивчення певних типологічних явищ (наспівів одного жанру чи окремого пісенно-структурного різновиду) з позицій мелоареалогії. Інший підхід спрямований на докладне обстеження певних регіонів із метою визначення питомих рис місцевої фольклорної традиції як стильової цілісності, уточнення меж їх поширення. Усе частіше з'являються роботи з музичної ареалогії, присвячені дослідженню культурних погранич (національних або регіональних), що дають багатий матеріал для аналізу взаємодії стильових елементів різного походження, шляхів їх взаємопроникнення чи виявів стильової конфронтації, утворення перехідних явищ тощо. Для вивчення традиційної культури пограничних територій мелогографічна проблематика набуває особливої актуальності, адже природний поступ їхнього історичного (умовно, «вертикального») розвитку в часі ускладнюється численними просторовими («горизонтальними») факторами взаємин різних культурних середовищ. Існування в такій системі координат для окремої локальної традиції часто стає додатковим руйнівним фактором: взаємодія, взаємопроникнення сусідніх стильових систем призводить до нівелювання, стирання характерних локально-діалектних ознак, занепаду й відмирання деяких «екзотичних» явищ, які

поступаються місцем більш поширеним і популярним. З іншого боку, контакти відмінних традицій супроводжуються своєрідними стильовими дифузіями, що може сприяти утворенню нових культурних феноменів, народженню нової стильової якості. Для наукового осмислення є цінними й цікавими як самі процеси, так і їх результати. Отже, взаємодія традицій у зонах культурних погранич представляє особливий інтерес для мелоареалогічних студій, висувуючи перед дослідниками низку питань щодо генези тих чи інших явищ, їх розвитку в умовах міжрегіональних та міжетнічних контактів.

Благодатним ґрунтом для досліджень такого роду є традиційна культура північно-східного сектору (далі – ПСС) української етнічної території (далі – УЕТ), що вирізняється стильовим багатством, жанровим різнобарв'ям, зумовленим географічними й історичними чинниками. Це – своєрідне культурне й стильове «перехрестя», де сходяться кілька великих історико-етнографічних масивів: землі історичної Сіверщини (Чернігівське Полісся), окраїна Середньої Наддніпрянщини, Слобідщини. Покордонне розташування територій, які в минулому багаторазово перерозподілялися між різними державами, тривалі контакти українців із сусідніми етносами – білорусами на півночі та росіянами на сході – суттєво вплинули на формування етнокультурного ландшафту регіону. З 1939 року ці терени адміністративно об'єднано в межах Сумської області. Тут спостерігається значне число компактних діалектних зон – кожна зі своїми етнографічними особливостями, специфікою мови, обрядово-пісенним репертуаром, музичною стилістикою. Таку панораму підтверджують багаторічні спостереження здобувачки за функціонуванням традиційної культури регіону.

Універсальні підходи до вивчення фольклору етнічних погранич розглядаються в роботах С. Грици. Останнім часом побачила світ серія макроареалогічних студій І. Клименко, у яких окреслено різнобічні поліетнічні контакти у межах слов'яно-балтського континууму, що охоплює також і території ПСС. Дослідженню міжетнічних зв'язків у традиційній культурі україно-білорусько-російського пограниччя присвячено роботи російських авторів – студії загально-теоретичного характеру (Є. Гіппіус, В. Гусев і Ю. Марченко) або розвідки з історико-етнографічним акцентом (Л. Чижикова). Питання регіональних народвокальних стилів у зонах міжнаціональних контактів висвітлено у статтях Л. Белогурової, Є. Дорохової, Н. Савельєвої. Вивчення традиційного музичного фольклору північного сходу України з позицій мелогографії ще не здійснювалося, отже воно є на часі.

Базовим матеріалом для результативних мелотипологічних та мело-географічних досліджень є обрядові наспіви господарчого та родинного циклів, як найдавніші та найконсервативніші у фольклорній традиції. Вони вирізняються високим ступенем типізації, тож є найпоказовішими для відтворення картини розвитку (як просторового, так і часового) фольклорної традиції певного регіону, для розвідок історико-генетичної проблематики. Щоби релевантно порівнювати різні історико-географічні осередки, необхідно знайти для них як точки дотику – явища, які б виразно презентували специфіку їх культурно-художнього мислення та водночас були б співставними й достатньо інформативними. Такими є **весільні пісні**, які, на відміну від календарних, ще до недавніх часів функціонували у

фольклорному середовищі. Це зумовило їх кращу збереженість, типологічне розмаїття, мелодичну розвиненість, багатство мелоритмічного варіювання. Тому саме система весільних обрядових наспівів вбачається найпродуктивнішою базою для мелоареалогічних студій, зокрема для вивчення територій пограниччя.

Корпус весільних пісень українців систематизований у роботах початку 2000-х років на засадах ритмічної типології, сформованих у львівській та київській школах. У статтях І. Клименко (2004, 2019), що стали опорними для дисертаційного дослідження, струнка система класифікації весільних наспівів українців та білорусів отримала ареальне відображення на макромасштабних картах. Враховано також практику вивчення цього жанру Л. Єфремовою (2006), де загальна систематика весільних мелодій українців базується на інших принципах. У 2010-х роках з'явилася низка регіональних розвідок (І. Данилейко, Т. Зачикевич, В. Ковалю, Л. Новікової, Г. Пшенічкіної, Ю. Рибак, М. Скаженик, Н. Супрун-Яремко, О. Терещенка та ін.), у яких весільні наспіви різних зон УЕТ вивчаються в типологічному та мелогеографічному аспектах. Та все ж у площині локальних весільних традицій ще залишається безліч необстежених зон, серед яких і територія культурного і етнічного пограниччя ПСС України, що й обумовлює актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано згідно плану науково-дослідної роботи Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка у відповідності з темою комплексної науково-дослідницької роботи кафедри хореографії, образотворчого мистецтва, теорії, історії музики та художньої культури на 2005–2010 рр. «Українське мистецтво у процесі світової інтеграції: від минулого до сьогодення» (реєстраційний номер 0116U00896). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (протокол № 5 від 24 січня 2005 року), перезатверджено у новій редакції (протокол № 11 від 29 травня 2007 р.).

Мета дослідження – сформулювати уявлення про загальну конфігурацію етномузичного ландшафту північно-східного сектору України шляхом визначення специфіки весільних наспівів регіону за мелотипологічними та мелоареалогічними параметрами, окреслення діалектно-стильових зон та виявлення характеру їх географічних (ареальних) контактів.

У зв'язку з поставленою метою в роботі вирішуються такі **завдання**:

1. розглянути процес формування й культурного розвитку території ПСС, визначити стан її етномузикологічної дослідженості;
2. сформулювати базу матеріалів дослідження на основі архівних та опублікованих аудіозразків, власних польових записів, нотографічних джерел; створити електронний каталог регіональних весільних мелотипів; транскрибувати найхарактерніші зразки;
3. здійснити мелотипологічний аналіз наспівів, систематизувати матеріали за композиційними, ритмоструктурними і звуковисотними ознаками з метою виявлення типових форм та їх різновидів і визначення ареалів їх поширення, з'ясувати характер ареальних контактів ритмічних та мелічних явищ;
4. проаналізувати й систематизувати елементи фонологічного рівня, виявити їхній вплив на формування музично-діалектних стилів;

5. вибудувати аналітичні карти, що відбивають тенденції типологічних видозмін весільних мелотипів у географічній площині, проаналізувати й інтерпретувати встановлені мелоареали, окреслити конфігурацію мелодіалектної структури регіону.

Об'єкт дослідження – типові весільні наспіви, локалізовані на територіях північно-східного сектору України, що входять до складу Сумської області.

Предмет дослідження – морфологічні різновиди, музична стилістика цих наспівів та ареали їхньої реалізації в означеному географічному просторі.

Матеріалом дослідження є: власні польові записи весільних пісень – близько 800 зразків з понад 80-ти населених пунктів Сумської області, аудіозаписи з різних фольклорних архівів: ННІ культури і мистецтв СумДПУ (фольклорний архів Валентини та Валентина Дубравіних, далі – ФАД), Сумського обласного науково-методичного центру культури і мистецтв (СОНМЦКіМ), Лабораторії етномузикології Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського (НМАУ), оприлюднені аудіозаписи з досліджуваних теренів, нотографічні джерела. Для порівняння залучено наспіви обрядових пісень річного землеробського циклу. Загальна кількість зразків – близько 5000 весільних пісень та близько 2000 творів календарного циклу з понад 300 населених пунктів Сумської області й прилеглих до неї територій.

Теоретичну основу дослідження становлять досягнення вітчизняної школи *мелотипологічного аналізу народновокальної творчості*, презентовані в працях С. Людкевича, Ф. Колесси, К. Квітки, В. Гошовського, розвинуті представниками львівської типологічної школи – Б. Луканюком та його учнями (В. Коваль, Л. Лукашенко, Ю. Рибак), дослідниками київського осередку (НМАУ) – Є. Єфремовим, І. Клименко, О. Терещенком, застосовані у роботах І. Данилейко, Т. Зачикевич, Г. Коропніченко, Г. Пеліної, Г. Пшенічкіної, М. Скаженик. За кордоном близькі за підходами розробки ритмоаналітичних принципів здійснені білоруськими та російськими вченими – послідовниками Є. Гіппіуса, передусім Б. Єфіменковою, а також Л. Белогуровою, Т. Варфоломеєвою, К. Дороховою, М. Єнговатовою, Т. Канстанцінавою, Г. Кутировою (Чубаля), З. Можейко, О. Пашиною, В. Прибиловою, Н. Савельєвою, Г. Тавлай та ін.

У сфері застосування *методів звуковисотного аналізу й систематики ладових структур* важливими орієнтирами стали роботи К. Квітки, Є. Єфремова, І. Клименко, О. Мурзиної, О. Шевчук, а також Е. Алексєєва, Б. Єфіменкової, М. Єнговатової, І. Земцовського, О. Пашиної, в яких розробляються засади вивчення народно-пісенної меліки, виконавських стилів.

Для *картографування та ареалогічного аналізу* базовими стали мело-географічні розробки В. Гошовського, Є. Гіппіуса, І. Клименко, О. Пашиної, також Л. Белогурової, Г. Кутирової-Чубаля, використовується досвід *локальних картографічних студій* українських (В. Ковалю, Г. Коропніченко, Л. Лукашенко, Ю. Рибак, Г. Пшенічкіної, М. Скаженик) та білоруських (Н. Данілович, Т. Канстанцінавої, В. Прибилової) дослідників, у яких застосовано методику документального картографування (із системною фіксацією на картах структурних елементів, стильових явищ за конкретними населеними пунктами). Статистичні методи дослідження у застосуванні до

народновокальної типології запозичені з практики І. Клименко, Л. Белогурової.

Принципи складання інтегративних, узагальнюючих карт сформовані в роботах І. Клименко. Для координації отриманих мелоареалів з даними суміжних наук опорними стали праці з історії та археології (В. Седова, С. Сегеди), антропології та етнографії (В. Балущка, В. Борисенко, Хв. Вовка, І. Несен), діалектології, етнолінгвістики (В. Ганцова, П. Гриценка, Ф. Жилка, І. Матвіяса, Н. та С. Толстих).

Авторка орієнтується також на методи порівняльного, історико-типологічного вивчення народної музики, розроблені провідними етномузикологами України (С. Грицею, Є. Єфремовим, А. Іваницьким, О. Мурзиною), Росії (Е. Алексєєвим, Є. Гіппіусом, Б. Єфіменковою, І. Земцовським, М. Лобановим, О. Пашиною); Білорусі (Т. Варфоломеєвою, З. Можейко, Г. Кутировою-Чубаля.), Молдови (Я. Мироненком) та Польщі (А. Чекановською).

Методи дослідження. Пріоритетність типологічного та мелогографічного напрямків дослідження обумовила застосування наступних методів як основних: *структурно-типологічного та стильового аналізу* наспівів із застосуванням техніки типологічного моделювання за ритмічними та звуковисотними показниками, виявленням та класифікацією показових фонологічних ознак; *документального та інтеграційного картографування* – для окреслення ареалів явищ з подальшою інтерпретацією отриманих географічних даних; *польового дослідження* – для збирання матеріалів у терені шляхом опитування інформантів та спостереження; *комплексного й порівняльного аналізу* – для вивчення обрядових функцій весільних наспівів, їх впливу на формування структурно-стильових ознак, порівняння характеристик наспівів різних жанрів і форм у різних локаціях тощо; *історичний метод* – для осмислення досліджуваних культурних явищ в динаміці їх становлення та часових змін; *статистичний* – для визначення домінантних явищ у локальних осередках; *евристичний* – для виявлення у процесі аналізу матеріалів та картографічної роботи нових закономірностей, що потребують осмислення.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що в дисертації *вперше*: систематизовано численні регіональні матеріали із аудіо та нотографічних джерел (архівних та опублікованих), сформовано електронну базу даних весільних мелотипів з досліджуваної території; *упроваджено до наукового обігу* нові польові матеріали, зібрані авторкою на теренах ПСС УЕТ; понад сотню транскрибованих нотацій весільних наспівів із архівів ФАД, СОНМЦКіМ та власного архіву; карти ареалів базових весільних ритмічних та мелічних структур північно-східного регіону та їх стилістичних версій; *установлено* функціонування на досліджуваних теренах близько двох десятків типових весільних мелоформ у їх ритмокомпозиційних та мелічних різновидах, типи координації різновидів мелоформ та їх функційного навантаження у весільному обряді; *описано та вперше прокартографовано* виконавсько-стильові способи кадансування (в т. ч. гукання); *окреслено* основні лінії регіонально-стилістичного поділу вивченого терену українсько-білорусько-російського пограниччя, що формує підстави для майбутнього системного історико-етнографічного районування означеного географічного простору.

Подальшого розвитку набули класичні теоретичні положення, наукові підходи, зокрема щодо необхідності поліаспектного вивчення народнопісенної ритміки. Удосконалено методику аналізу елементів фонетико-фонологічного рівня, розроблено класифікаційні параметри виконавського кадансування.

Практичне значення результатів дослідження полягає у тому, що уведений до наукового обігу нові музичні матеріали доповнюють базу пісень весільного циклу для порівняльних мелогографічних та макроареалогічних студій; апробований в роботі алгоритм типологічного і мелоареалогічного дослідження одного із жанрів ранньотрадиційної пісенної системи може бути застосований для вивчення інших народновокальних циклів; карти поширення мелоструктурних типів та їх різновидів знайдуть застосування при укладанні атласів музичних традицій східних слов'ян; наукові результати дисертації можуть прислужитися в навчальних курсах із музичного фольклору та інших українознавчих дисциплін; нотні матеріали можуть використовуватися в практиці виконавців, керівників фольклорних колективів, композиторів.

Положення та матеріали дисертації використовуються у навчальних курсах СумДПУ імені А.С.Макаренка, для проведення методичних семінарів, лекцій та майстер-класів в Україні, Польщі, Литві. Віднайдені в архівах і в терені пісні поповнюють репертуар фольклорного гурту «Серпанок» під орудою авторки.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри образотворчого мистецтва, теорії, історії музики та художньої культури (2009–2018), кафедри образотворчого мистецтва, музикознавства та культурології СумДПУ імені А.С.Макаренка (з 2018), також у доповідях на 25-ти наукових конференціях, у тому числі *міжнародних*: «Етнокультура українсько-російського порубіжжя» та «Європейське мистецтво на зламі століть: минуле в сучасному» (Суми, 2007), «Традиционные музыкальные культуры на рубеже столетий: проблемы, методы, перспективы исследования» (Москва, 2008); «До 70-річчя заснування кафедри української фольклористики імені Філарета Колесси у ЛНУ імені Івана Франка» (Львів, 2009), «Слов'янська мелогографія» (Київ, 2011 – 2018); «Традиционная музыкальная культура: проблемы междисциплинарного изучения» (Москва, 2013); «Muzyka kresow» (Lublin, 2015); «Глухів музичний: земля Березовського і Бортнянського» (Глухів, 2017); «Україна. Європа. Світ. Історія та імена в культурно-мистецьких рефлексіях» (Київ, 2017, 2018), «Україна – Польща: діалог культур» (Київ, 2018); всеукраїнських: «Треті Колессівські Читання: Родина Колессів – спадкоємність науково-мистецьких традицій» (Львів, 2011), «Фольклор українсько-російського порубіжжя: традиції та сучасність» (Суми, 2011), «Митець та його творчість у просторі сучасної культури» (Суми, 2012), «Четверті Колессівські читання» (Львів, 2013), «Наївне мистецтво в контексті художньої культури ХХ–ХХІ століть» (Суми, 2016), «Сіверщина. Від столиці до столиці» (Глухів, 2016), «М. Леонтович і сучасність (до 140-річчя з дня народження)» (Суми, 2017), «Ювілейна палітра: до пам'ятних дат видатних українських композиторів» (Суми, 2018).

Публікації. Результати досліджень опубліковано у 13 публікаціях: з них 7 – у фахових виданнях, затверджених МОН України, 1 – у міжнародному виданні, 5 – апробаційного характеру (з них 2 у співавторстві).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотацій, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (350 позицій). Повний обсяг дисертації складає 360 сторінок, основний зміст викладено на 202 сторінках. Додатки містять нотації весільних мелодій, статистичні та аналітичні таблиці, карти.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми; окреслено об'єкт, предмет, мету й завдання роботи; визначено методологічні принципи типологічно-ареального дослідження зон культурного порубіжжя; розкрито наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, наведено відомості про апробацію результатів.

Перший розділ «Джерельна й методологічна база дослідження» містить характеристику досліджуваної території (*фольклорної бази*).

У *підрозділі 1.1.* подано опис фізико-географічних особливостей терену висвітлено історичні етапи формування й розвитку населення територій ПСС УЕТ із опорою на історіографічні праці Д. Багалія, Л. Залізняка, Ю. Лози, С. Сегеди, В. Седова та за регіональними студіями й відомостями з сучасних енциклопедичних джерел. Регіон виразно ділиться на північну (*Східне Полісся*) й південну (*Наддніпрянина й Слобідщина*) частини. Віссю поділу між ними є ріка Сейм. Прадавні *сіверяни*, що колись населяли все лівобережжя Київської держави, у часи її послаблення змушені були переховуватися від ординських нападів на північних землях, захищених лісом і болотами, відмежованих природним річковим кордоном. Сучасне населення півночі регіону, зберігши у своїх традиціях чимало архаїчних елементів, демонструє риси історичної тяглості з прадавніх часів. Землі *південної лісостепової частини*, відносно відкриті й доступні до завоювань, кілька разів майже повністю спустошувались. У часи козаччини / Гетьманщини вони залюднювалися заново населенням, яке поверталось з півночі, й тим, що мігрувало з Наддніпрянини. По встановленню Московського протекторату південно-східні окраїни теперішньої Сумської області колонізувалися вихідцями з центральної й правобережної України, а також із Росії, з утворенням нових слобідських поселень. Історична нестабільність у поєднанні з природно-географічною неоднорідністю території вплинула на формування ментальності місцевого люду, позначилася на їхній мові й культурі.

У *підрозділі 1.2* окреслено етнолінгвістичні поділи регіону – як за працями авторів загальних мовних концепцій, що визначають територіальну структуру української мови в цілому (В. Ганцова, Ф. Жилка, І. Матвіяса), так і за відомостями тих, хто зосередився на студіюванні місцевих говірок (І. Абрамова, П. Гнідича та ін.). Згідно лінгвістичних досліджень, на землях ПСС УЕТ перетинаються говори двох базових наріч української мови: *північного* (східнополіський говір) і *південно-східного* (середньонаддніпрянський та слобожанський говори). У зоні їхнього сходження утворилася широка перехідна смуга, яка в історичному часі зміщується у північно-західному напрямку. Умовною лінією розмежування між опозиційними мовними стилями виступає течія Сейма із охопленням територій на північ і на південь від нього. Розглянуто типові ознаки північних і південних

мовних діалектів, характерні риси перехідних говірок, окрему увагу приділено особливостям мови малих етнографічних груп – *литвинів, горюнів* та деяких діалектних груп з україно-російського прикордоння.

У *підрозділах 1.3–1.5* охарактеризовано стан музично-етнографічної обстеженості регіону, архівні (1.4.) та нотографічні (1.5.) джерела. Студії з етнографії краю та народної словесної творчості у ПСС України розпочалися з кінця XVIII ст. Описи обрядів, публікації пісенних текстів (зокрема, й весільних) знаходимо в роботах І. Калиновського (1777), М. Маркевича (1860), Б. Грінченка (1899), П. Литвинової-Бартош (1900), І. Абрамова (1905) та інших відомих етнографів, істориків, літераторів – переважно місцевих уродженців. Для вирішення завдань дисертації інтерес представляли насамперед публікації зі зразками весільних пісень, придатними до картографування. Власне етнографічні відомості, описи локальних різновидів весільного ритуалу через їх етнологічну нерозробленість з позицій географії діалектних явищ у дисертації не задіювались.

Перші звукозаписи народних пісень Східного Полісся за допомогою фонографа на початку XX століття здійснили О. Роздольський (1900), К. Квітка (1923). Безпосередньо на землях, де збиралися матеріали дисертаційного дослідження, системно працював П. Гнідич, згодом – Г. Нудьга. Їхні аудіозаписи не збереглися, частково опубліковані лише тексти пісень, зібраних П. Гнідичем.

Нові можливості для дослідження й збереження музичного фольклору відкрила епоха магнітного звукозапису. Із 1960-х років послідовне обстеження традиційної пісенної культури регіону здійснювали Валентина та Валентин Дубравіни, видатні музиканти й педагоги. Їх найвагомим надбанням стала потужна аудіоколекція музичного фольклору, що налічує понад 15 тис. одиниць запису, переважна більшість яких походить з ПСС. Зараз їхній архів (ФАД) зберігається в ННІ культури і мистецтв СумДПУ імені А.С. Макаренка. Цінність зібрання гостро усвідомлюється сьогодні в умовах руйнації традиційної культури. Нещодавні обстеження тих самих теренів свідчать про часткову, а іноді й повну втрату традиційного репертуару, про безповоротне зникнення багатьох елементів локального стилю, виконавської манери. Завдяки записам Дубравіних вдалося значною мірою реконструювати структурно-типологічну картину регіону, установити ряд специфічних діалектно-стильових особливостей та їх ареалів. Частину матеріалів ФАД опубліковано у регіональних збірках: томи «Пісні Сумщини» (1989), «Обрядові пісні Слобожанщини» (2005) досі є найповнішими виданнями музичного фольклору з досліджуваного регіону.

У 1990-х роках на теренах ПСС розпочалися планомірні польові дослідження Лабораторії етномузикології НМАУ імені П.І. Чайковського (докладно обстежені Подесення й Посейм'я, здійснено кілька експедицій річками Ворскла, Псел, Сула), СОНМЦКіМ (обстеження усіх районів області з публікацією матеріалів). Від початку 1990-х років польова робота в області здійснюється й дисертанткою (приватні виїзди та робота у складі експедицій СОНМЦКіМ та інших дослідницьких проєктів).

Засади систематизації матеріалів та формування бази дослідження описано в *підрозділі 1.6* Загальний стан обстеженості регіону унаочнюється на картах та у статистичних таблицях.

У підрозділі 1.7 схарактеризовано базові методологічні підходи, застосовані у дослідженні: сформульовано принципи ритмоструктурної систематики, описано мелоаналітичний інструментарій, методика мелогеографічного дослідження. Викладено прийоми формалізованих позначень (кодування) структурних елементів: вірша (V – ритмічна форма, V^S – семантична форма), наспіву (M^t – мелотематична форма); ритмокомпозиційних елементів (коди, прийняті в київській школі НМАУ імені П. І. Чайковського) – по типу <♩7₆>, <♩53²>, <♩433P>, <♩T6>, що означають тип ритму (♩ – двомірний, спондеїчний; ♩ – тримірний, ямбічний) та силабічну формулу моделі – цільної (6), дводільної (V5+3) чи тридільної (V4+3+3). Цифри у формулах означають кількість модельних силабохрон у групах, підкреслення вказує на фігури із пролонгацією кінцевих позицій, риска над цифрою – видовжені силабохрони на початку формули. Нижній індекс вказує на варіативний діапазон силаб, верхній індекс – на кількість повторів формули у строфі. Літери у формулах означають: P – рефрен, T – тирадна композиція. Астериск (*) вказує на вихідну модель у формулах різних режимів ритмосилабічного варіювання / дроблення, наприклад, <♩*53²> з віршем V5₆₋₈3_{4,5}.

У другому розділі «Ритмічна типологія весільних наспівів» розглянуто регіональні ритмокомпозиційні структури та їх локальні версії. Загальні засади класифікації та реєстр базових ритмоформ викладено у підрозділах 2.1, 2.2 Найпоширенішими на території області є весільні ритмотипи, ареали яких займають великі простори в Україні та продовжуються за її межами (за І. Клименко – так звані «макротипи»). Це наспіви кількох типологічних сімей, в основу яких покладено ритмосилабічні моделі: <♩6>, <♩53> та <♩557>.

Як і на більшості територій свого поширення, ці ритмічні форми узгоджуються з певними різновидами композиції. *Строфічні* версії перелічених ритмоформ мають такі характеристики: формули <♩53> і <♩557> утворюють дворядкову строфу <♩53²> семантичної форми V^SAB і <♩557²> семантичної форми V^SAA; шестидольна формула <♩6> найчастіше втілюється у формі трирядкової строфи <♩6³> з конкатенацією за схемою V^S: 1. AAB, 2. BBV і т.д.

Ритмомоделі <♩6> і <♩53> реалізуються ще й у *тирадних* композиціях <♩T6> і <♩T53>. Їхні ареали охоплюють майже всі давні українські території, крім Галичини. У ПСС вони зустрічаються майже повсюдно (за деякими винятками).

Значно менше поширені в регіоні мелотипи інших ритмічних форм. Серед них: тиради на основі ямбічного 6-складника <♩T7₆> (кілька випадків, часто в контамінації з <♩T6>); пара споріднених моделей ямбічного та спондеїчного устрою – <♩553²> та <♩443²>; двомірний відповідник моделі <♩557> – ритмотип <♩446²>; складена гетероритмічна формула-строфа <♩53²;557> та її спондеїчний варіант <♩43²;446>; ритмотип <♩55²>; деякі рідкісні композиції з приспівними елементами, контаміновані форми тощо. Для кожної з композицій проаналізовано парадигму їх структурних та виконавських версій. Також визначено їх ареали, візуалізовані на картах, окреслено загальну картину географії весільної ритміки в регіоні, простежено специфічні тенденції ритмостилістики окремих локусів.

Найбільшою *продуктивністю ритмоформ* вирізняються північні райони області та зона навколо Путивля (межиріччя *Сейм–Клевень*). У кожному осередку

зафіксовані до десятка ритмокомпозиційних типів, хоча їх популярність не однакова – деякі форми презентовані одиничними зразками. Водночас Подесення та східні райони на межі з російською територією демонструють суттєві відмінності способів ритмічного мислення. Найпівнічніша деснянська зона (територія *литвинів*) відмежована із півдня серією мелотипологічних кордонів, які пролягають по р. Івотка і нижче р. Шостка. Окрім загальнопоширених типів, цей регіон оперує первинними версіями *ямбічних* ритмоформ; $\langle \text{♩} 557^2 \rangle$, $\langle \text{♩} 553^2 \rangle$, $\langle \text{♩} 53^2; 557 \rangle$, $\langle \text{♩} T7_6 \rangle$. Додатковий маркер традиції литвинів – форма $\langle \text{♩} 4\bar{3}\bar{3}^2 \rangle$. Одним з улюблених композиційних прийомів є використання заспіву-*катена*, що сполучає між собою одно- й дворядкові строфи у вторинних формах $\langle \text{♩} *6^{2-3} \rangle$ та $\langle \text{♩} *53^2 \rangle$ і моделі $\langle \text{♩} 553^2 \rangle$ північніше р. Івотка, у типах $\langle \text{♩} *53^2 \rangle$ і $\langle \text{♩} 557^2 \rangle$ нижче ріки. Цей прийом поширений і на лівобережжі Сейма.

У *східних прикордонних* локусах переважає *двоірний* принцип ритмоорганізації, як і в наспівах слобідських російських поселень (басейн Ворсклиці). Традиційний набір ритмоформ: $\langle \text{♩} 443^2 \rangle$, $\langle \text{♩} 446^2 \rangle$, $\langle \text{♩} 446^2 \rangle$, часто із приспіваними, ритмічно первинні версії строфи $\langle \text{♩} 53^2 \rangle$, варіанти композицій на основі 6-складника: тиради, ритмічно вторинна версія строфи $\langle \text{♩} *6^3 \rangle$ (V{44₅}), а також варіанти з комбінуванням 6- та 8-мірних (пролонгованих) ритмоформул – $\langle \text{♩} *6^3 \rangle$ на *північному сході*, $\langle \text{♩} \bar{6}^4 \rangle$ на *Путивльщині*. Періодично тут спостерігається принцип вільної комбінаторики у побудові композиції (суміщення в одному зразку різних ритмоструктурних елементів).

Весільний цикл *півдня* регіону оперує, як правило, усього двома–трьома базовими ритмотипами, які піддаються активному композиційно-ритмічному варіюванню. Тут виразно простежується тенденція до *алгоритмічного дроблення* типових моделей $\langle \text{♩} *6^3 \rangle$ і $\langle \text{♩} *53^2 \rangle$, яке активізувалося ще в традиціях *Посейм'я*. *Активне варіювання ритмомоделей* (вільносилабічні вірші) яскраво виражене у *тирадних* наспівах басейну *Есмані*, де вони майже відтісняють строфічні побудови, за винятком вторинної форми $\langle \text{♩} *6^3 \rangle$. Інтенсивність дроблення посилюється по мірі просування на південь, де група вторинних ритмосилабічних форм (побувають поруч із первинними) є значно розвиненішою і чисельнішою. Відмінність їхніх композиційних втілень підкріплюється і *протиставленням обрядових функцій* та загального характеру тирадних і строфічних наспівів. Мелорядки *первинної* ритміки (орнаментального та довільного режимів дроблення) реалізуються в *тирадних* композиціях $\langle \text{♩} T6 \rangle$ і $\langle \text{♩} T53 \rangle$, політекстові наспіви яких обслуговують більшість основних ритуалів весільного обряду. Специфічною особливістю весільних тирад півдня є застосування перед їх початком т. зв. «ритуальних зачинних формул» (за І. Клименко) із текстом «*Ой ти душенько, наша Галочко*», незалежно від основної ритмоформи наспіву.

Похідні вторинні *строфічні* ритмотипи корелюються із *ліричними* обрядовими текстами й відповідною функцією. На півдні області яскраво проявляє себе принцип *ямбізування* вторинних ритмомалюнків – насамперед, типу $\langle \text{♩} \text{♩} 53^2 \rangle$ (V{44}4₅) у течії *Ворскли* й інших форм – $\langle \text{♩} \text{♩} 6^3 \rangle$ (V{44₅}) і навіть рідкісна *ямбізація* формули $\langle \text{♩} 557^2 \rangle$, в якій фігури $\text{♩} \text{♩} \text{♩} \text{♩} \text{♩}$ трансформуються у $\text{♩} \text{♩} \text{♩} \text{♩} \text{♩}$. *Вторинне ямбізування* охоплює масив весільних наспівів Наддніпрянщини й центрального Лівобережжя, вектор його впливу скерований

у північно-східному напрямку. У смузі географічної «зустрічі» тенденцій дроблення і ямбізування – орієнтовно на території нижнього Посейм'я – помітні прояви смаку до інтенсивного агогічного варіювання – цю зону визначено як осередок *рубатної* ритміки. Загалом наспіви Посейм'я, особливо лівобережного, демонструють риси нестабільності, ритмічного (алгоритмічного й неалгоритмічного) і композиційного варіювання, що виступають як ознаки перехідної зони.

У третьому розділі «Мелічна типологія» типові весільні мелодії характеризуються за базовими звуковисотними критеріями: морфологічними (ладозвукоряд, система опор) та фонологічними (особливості інтонування, тембрально-акустичні характеристики). Наспиви згруповано за *амбітусно-звукорядними* ознаками, розглянуто *системи ладових опор* (констант), субординацію тонів ладу у зв'язку зі специфікою мелодичного розвитку та відповідними типами фактури. Визначено ареали мелічних ознак весільних пісень.

У підрозділі 3.1 розглядаються такі групи наспівів: а) терцієві – моноопорні та двоопорні у сполученні з бурдонною (Подесення) та бурдонно-терцієвою «вібруючою» фактурою, нижнє Посейм'я), їх точкові локації спостережено у Лебединському, Великописарівському районах); б) квартові – переважно унісонно-гетерофонного фактурного устрою: «мажорні» двоопорні (1↔4) тиради (♩Т53) (Посулля і Поворскля); наспиви гетерофонні зі змінністю опор або з елементами верхньоквартового бурдонування (україно-російське пограниччя: Путивльщина, басейн Ворсклиці); локальні осередки терцієво-квартових наспівів у течії р. Терн, на Слобідщині (Псел, Ворскла). в) квінтові – «мажорні» двоопорні тиради (♩Т6) або (♩Т6₇), поширені на всій обстежуваній площі, крім самих північних територій); «мінорні» триопорні у сполученні із розвиненою гетерофонією (Посулля, Поворскля). У кожній групі ладів простежено загальні тенденції, описано нетипові зразки, подано ареальні характеристики виявлених звуковисотних параметрів.

У підрозділі 3.2 аналізуються особливості виконавського оформлення клаузули наспівів, тембрально-акустичні характеристики кадансування і посткаденційної зони. Найяскравішим феноменом ритуальних пісень північно-східних теренів є *гукання* – реліктовий співацький прийом, магічна семантика якого (як специфічного засобу комунікації з міфологічним потойбіччям) у поєднанні з потужною експресією сприяла його консервації і збереженню майже донині. Гукання виокремлено як самостійний об'єкт картографування. Сформульовано параметри класифікації типів гукання: вербальна складова, тривалість і висотна конфігурація, регістрово-тембральні характеристики, фактурний компонент, місцеположення у формі. Систематизовано, описано й картографовано різновиди гукання, інших виконавських прийомів кадансування.

Установлено, що течія Сейма стала своєрідним «вододілом» не лише для ритмічних форм – тут проходить також орієнтовна межа двох великих ладових масивів, які розділяють традиції півночі та півдня області. У Деснянському Поліссі та Посейм'ї яскраво виявляє себе дія *терцієвого «модусу мислення»* (термін С. Грици) – не лише у весільних піснях, а й у аграрно-магічних жанрах річного циклу. Спільність базових стильових тенденцій простежується і за типами

багатоголосся (перевага *ранніх* форм *гетерофонії* й *бурдонної діафонії*), і за способами оформлення музичної клаузули наспівів (широке застосування у кадансах додаткових ефектів, насамперед «гукання»). Водночас виявлено ряд характерних ознак, за якими в рамках східно-поліської традиції виокремлено низку локальних компактних субдіалектних утворень. *Деснянську* зону маркують такі риси, як пріоритет *малотерцієвих моноопорних* ладів, часто із субквартою, типові *гукання* різних видів. *Північно-східні прикордонні* райони виявляють прихильність до *великотерцієвих* ладів, місцеві каданси супроводжуються *глісандуючим* зривом. Південніше спостережено тенденцію до протиставності опор у вузькооб'ємних звукорядах.

У селах за течією *Сейма* перевага надається *терцієво-квартовим* ладам, часто з інтенсивним мелодичним *освоєнням субзони* (звуки нижче головної опори), що розширює загальний діапазон мелодії до септими (захоплення субзони інтенсивніше на лівобережжі *Сейма*). Активніше мелотворення логічно сполучається з «вібруючою» *гетерофонно-бурдонною* фактурою, опертою на *терцієвий паралелізм* тонів. Об'єднуючим для традицій Подесення і нижнього Посейм'я є характер кадансування з елементами фактурного розшарування (у традиції вживається термін «*атгуківать*») – явище, ареал якого поширюється на Чернігівські землі та уверх по Десні за межі української етнічної території.

Окремі характеристики має локальна традиція басейну ріки *Есмань*, що знаходиться на маргінесі кількох сусідніх стильових зон. Вона увібрала окремі характеристики кожної з них, і, переплавивши, сформувала нову якість, виразний, упізнаваний місцевий стиль, ознаками якого є *великотерцієва* основа квартово-амбітусного звукоряду з вираженою *альтернативністю опорних* тонів, *бурдонно-терцієва* фактура та прийом фактурного розщеплення унісону в кадансовій зоні.

Субдіалектна диференціація *південних* районів також значною мірою помітна саме завдяки звуковисотним характеристикам. Однією з провідних тенденцій тут стає *ускладнення* ладового мислення, що виявляється і в загальному *розширенні діапазону* – перевага надається *квартовим* та *квінтовим* наспівам з *опозиціями опорних шаблів* $1 \leftrightarrow 4$ або $1 \leftrightarrow 5$. Серед яскравих надбань пісенної культури цього краю – так звані *триопорні наспіви* переважно на «мінорній» основі з розгалуженою системою опозицій $1 \leftrightarrow 2 \leftrightarrow 5$. Цей відомий феномен центрально-українських весільних традицій (описаний також І Данилейко, І. Клименко, М. Скаженик, О. Терещенком) утворює суцільний географічний масив. Він координується з інтенсивним творенням вторинних ритмічних форм та значною мірою пов'язаний з посиленням ліричної лінії у весільному ритуалі, що може бути свідченням його пізнішого формування. Водночас у триопорних наспівах виявляється ряд локальних ознак. У *Поворсклі* й *Посуллі* реалізація цієї ладової моделі увиразнюється *варіюванням звукоряду* (дорійська секста у наспівах Поворскля, підвищені IV і VI шаблі на Сулі), фактурним елементом гармонічного функціонального «сплавлення» терцієвого і квінтового тону в ролі опозиційної опори, значною роллю терцієвої вертикалі у *розвиненій гетерофонній фактурі* (іноді з утворенням триголосних акордових співзвуч, очевидно під впливом кантової стилістики пізніших часів).

Традиції течії *Псла* демонструють відмінні від сусідніх форми ладового

мислення – наспіви реалізуються переважно у *терцієво-кварттовому* звукоряді, із протиставленням опор 1↔2, 1↔3. Специфічність простежується й у фактурній площині – на відміну від сусідніх зон розвиненої гетерофонії, у наспівах басейну Псла (Лебедин) переважають ознаки *гетерофонії класичного типу* із варіантними відхиленнями від унісону.

Специфічна ознака, що виступає маркером локального стилю *Посулля* – використання «тончика»: фактурного прийому октавного дублювання основної мелодії «тонким голосом», який свідчить про спорідненість традицій цих земель із народно-вокальними стилями Полтавщини.

У четвертому розділі «**Районування північно-східного сектору української етнічної території**» через аналіз установлених зон *концентрації* певних мелодіалектних явищ проведене діалектне районування регіону, вивчено характер координації структурно-стильових мелоареалів, їх співставність з іншими етнокультурними межами.

Для уточнення мелодіалектного районування, отриманого картографуванням весільних пісень, у *підрозділі 4.1* подано огляд місцевих *календарних жанрових систем* (на рівні головних ритмоструктурних типів пісень). Описано ареали побутування пісень річного господарчого циклу, що суттєво доповнюють картину діалектного районування досліджуваного терену.

У *підрозділі 4.2* описано *діалектні зони*, виокремлені за комплексом мелоаналітичних параметрів. Їх підкріплено даними жанрової статистики, відомостями з історії, лінгвістики. Установлено 9 зон різного територіального обсягу та різного ступеню однорідності: на півночі ПСС виокремлено два осередки – «*Сіверщина: Полісся*» (традиція *литвинів*) і «*Сіверщина-схід*» (*північно-східна* погранична зона); на південь від них розташовані перехідні зони – «*Посейм'я нижнє*» (обширна територія з комплексом перехідних ознак) і «*Осередок в басейні Есмани*» (компактна локально-стильова зона на перехресті традицій); на сході виділено території, де спостерігається вкраплення південно-російських традицій: «*Межиріччя Сейм – Клевень*» (традиція *горюнів*) та «*Ворклиця – Пожня*»; на півдні регіону виявлено три південні діалектно-стильові зони: «*Посулля*» (окраїна *наддніпрянсько-полтавських* традицій), «*Поворскля*» (*слобожанська* традиція), «*Попсілля*» (проблемна територія суттєвого занепаду традиції з розділеними осередками концентрованих стильових проявів, яка виявляє риси протиставності до сусідніх територіальних стилів).

Ступінь прояву релевантних ознак кожної з діалектних зон та визначеності їхніх меж не однакові. Ареали діалектних зон закономірно виходять за адміністративні межі області, деякі – й за межі УЕТ. Кожний субдіалект заслуговує на окреме вивчення з деталізацією кордонів, уточненням внутрішньої конфігурації, вичленуванням додаткових стильових осередків.

У *підрозділі 4.3* надано узагальнену характеристику діалектно-стильовому ландшафту ПСС, уточнюється конфігурація мелостильової **вертикалі Полісся – Наддніпрянина**.

Найсуттєвіша стильова опозиція спостерігається у співставленні *північних* (Полісся) та *південних* (Наддніпрянина) теренів – це *опозиція* двох відмінних *модусів мислення*. Але межа між цими крупними історико-географічними зонами

не може бути позначена однією чіткою лінією. Певні структурно-стильові явища у місцях контактів з іншими елементами пісенного формотворення проявляють несподівані, неоднозначні «алгоритми поведінки», які не можна пояснити арифметичними категоріями додавання чи віднімання, випадіння чи набуття певних ознак при переході від однієї зони до іншої (хоча цей критерій важливий у характеристиках локальних діалектних стилів). Часом аналіз весільної мелостилістики у зонах сходження або різночасових нашарувань протиставних історично-стильових традицій викликає асоціації із фізичними (дифузія) чи хімічними (перетворення речовин) процесами. Такий тип контактів демонструє культура *Посейм'я*: тут утворилася широка *перехідна* смуга взаємопроникності стильових елементів, з варіативністю ритмічних форм (зона рубатних ритмів), ладовою мінливістю, композиційними експериментами тощо.

Структурно-стильові явища, які найвиразніше проявляються у «зонах концентрації», при віддаленні від їхніх епіцентрів, як правило, розпорошуються, втрачають специфічність і врешті зникають. Іноді стильові елементи виявляють стійкість, не піддаються тотальній асиміляції в новому стильовому контексті, локальна ж традиція виявляє здатність «прийняти» нове утворення, не руйнуючи його. Такого роду явищем став поширений весільний мелотип – квінтова «мажорна» тирада <♭Т6>, який «зайшов» з півдня на північні території і «прижився» там в оточенні суцільного терцієво-квартового звукового поля. Цікаво спостерігати й за фактурно-ладово-ритмічними перетвореннями типу <♯557²>, який мімікрує, підлаштовуючись під місцеві традиції. Особливим феноменом є компактна зона на *Есмані*, до стильового арсеналу якої залучено елементи сусідніх стилів, що контрастують між собою. Ці елементи в нестандартному поєднанні між собою породили нову стильову цілісність.

Південні терени ПСС презентують стильові субдіалектні ареали, сконцентровані уздовж *Сули, Псла, Ворскли* – вони проявляють горизонтально-діагональне членування наддніпрянсько-слобідського регіону. Загальна картина ускладнюється кількома зонами впливу південно-російських традицій – концентрованими в минулому і вже дещо стертими, але ще відчутними. Вони створили «стильові клини» в селах басейну Ворсклиці на південному сході області та в межиріччі Сейма й Клевені (Путивль).

Таким чином, традиційна пісенна культура ПСС української території (в межах Сумської області) нагадує своєрідний «пиріг-перекладинець», в якому базові стильові плити перемежаються з різними стильовими прошарками – зонами нестабільності, які ще недавно були продуктивними осередками формо- і стилетворення, і доповнюються вкрапленнями компактних традицій.

У дисертаційному дослідженні теоретично обґрунтовано й аналітично доведено регіональну специфіку весільних наспівів північно-східної пограничної зони України, визначено діапазон їх стильових модифікацій, ареали побутування, сформовано загальну картину етномузичного ландшафту. У процесі осмислення феномену традиційної пісенної культури порубіжжя знайшли підтвердження деякі відомі теоретичні положення, сформульовано кілька позицій методологічного порядку. Результати дослідження надають підстави зробити такі **висновки**:

1. Вивчення історико-географічного й етнографічного контексту формування культурних і мовних традицій дозволило намітити основні територіальні поділи регіону, *відстежено* процеси формування діалектних зон і меж, що знайшли відбиття у традиційній пісенності; з'ясовано значення р. Сейм як головного природного кордону, який протягом тисячоліть розділяв терен на північну й південну частини, що різнилися за складом населення, напрямками його контактів, інтенсивністю міграційних процесів. Лінгвістичні карти свідчать про наявність між ними широкої смуги перехідних явищ, співставних із аналогічним комплексом музичних структурно-стильових елементів перехідного характеру.

2. Розроблено аналітичну базу дослідження, *віднайдено й систематизовано* близько семи тисяч обрядових мелодій, серед яких і матеріали польових досліджень авторки. Близько сотні наспівів транскрибовано й *уведено до наукового обігу*. Внесення визначених типологічних характеристик наспівів до таблиці даних *Excel* уможливило оперування великим масивом інформації, застосування до нього статистичних методів. Оприлюднення бази в подальшому стимулюватиме етномузикологічне вивчення регіональних традицій.

3. Багаторівневий аналіз корпусу весільних наспівів, документальне картографування основних морфологічних компонентів та фонетичних явищ, застосування мелогографічного інструментарію (вибудова аналітичних карт) дозволило досягти *мети* дослідження: окреслення стильової конфігурації регіону етнографічного та етнічного порубіжжя на північному сході України, виявлення найважливіших розмежувальних ліній музичнодіалектного поділу.

Історично зумовлена культурна неоднорідність регіону підтвердилась на всіх етапах дослідження. Кардинальна стильова *опозиція* між *північними* та *південними* теренами ПСС відповідає простиставності природно-географічних зон Полісся й Наддніпрянщини та має історичне підґрунтя. Детальне студіювання зразків дозволило виокремити ряд *локальних стильових ареалів*, сформованих внаслідок складних міжрегіональних контактів. Їх зміна простежується на умовній *вертикалі* при рухові з півночі області на її південний захід. Кожен з них має специфічну історію формування і набір характерних ознак, свої «сектори впливу», особливий характер контактів із сусідніми стильовими осередками. Встановлено *дев'ять мелодіалектних зон*: традиція *литвинів* (1) на півночі, північно-східний контактний українсько-російський ареал (2), полісько-сеймська традиція (3) із вкрапленням концентрованої стильової зони в басейні р. Есмань (4), пісенна традиція горюнів (5), що вклинюється в загальний україномовний і українсько-стильовий регіон. Стилістика *Посейм'я* – типова для *перехідної зони*, що сполучає між собою масиви поширення *поліського* та *наддніпрянського* модусів мислення і традиційної стилістики. Нижче простежуються «стильові діагоналі» уздовж річок Сули (6), Псла (7), Ворскли (8). Замикають умовну межу дослідження російські поселення басейну Ворсклиці на південному сході Сумської області (9).

4. Під час здійснення мелотипологічного та ареалогічного аналізу наспівів за усталеними методиками підтверджено / уточнено кілька методологічних позицій. Знайшло підтвердження положення про відносну *самотійність* функціонування й поширення *ритмічних* та *мелічних явищ*. Вони

мають різні ареали, хоча певні фрагменти кордонів можуть збігатися, що свідчить про більшу значимість, суттєвість таких меж. Вага цих явищ у різних традиціях нерівнозначна. Власне вже саме це *співвідношення – пріоритетність* одних морфологічних рівнів та *другорядність* інших – може формувати *стильову конфігурацію* певної локальної традиції, виокремлювати її з-поміж інших.

Ареальне дослідження ритмічних форм показало, що важливо дотримуватись *поліаспектного підходу* до вивчення ритміки як об'єкта музичної діалектології. *Типологічний* аспект (виявлення наявності / відсутності у традиції певних ритмічних форм) дозволяє отримати інформацію, зручну для систематизації, алгоритмізації, але для виявлення обрисів дрібних територіально-діалектних утворень таких даних недостатньо. Ареали типових весільних ритмічних форм охоплюють великі території, далеко виходять за межі регіонів, тобто мають наддіалектний характер. Водночас вони демонструють багатий спектр варіантності ритмічних втілень, композиційних рішень, що мають конкретну локалізацію. Отже другий важливий аспект дослідження географії музичних діалектів – ареалогічне вивчення *стильових* модифікацій ритмоформ, співвідношення в них типового та індивідуального з урахуванням всього ритмо-стильового комплексу, що формує «обличчя» локальної традиції, дозволяє виокремити її з географічного оточення або, навпаки, виявити риси її спорідненості з іншими, відмінними від неї традиціями.

5. З'ясовано, що попри загально визнану *першорядність ритмоструктурної* систематики у мелогографічних студіях для вивчення місцевих традицій *мелічні чинники* виступають не менш важливими, а іноді й пріоритетними показниками локальних стилів, вносять серйозні корективи в конфігурацію діалектних зон. Для ПСС такими стали ознаки *фонетичного* рівня. Картографування виявило зони концентрації певних типів музично-виконавського кадансування, різновидів «*гукання*». Установлено, що саме цей феномен часто виступає *релевантною* ознакою локальної співочої традиції, маркуючи межі діалектних ареалів, іноді спонукає й до постановки складніших питань – пошуку стильових паралелей між сусідніми чи віддаленими традиціями, реконструкції міграційних процесів тощо.

Отже, результати дисертаційного дослідження доводять, що територія північно-східного сектору України (в межах Сумської області), є місцем перетину і взаємодії кількох відмінних мовно-культурних та народномузичних традицій, їх зв'язків у моноетнічних та міжетнічних межах. Регіональна специфіка відкриває перспективу для подальшого докладного вивчення кожної з окреслених стильових зон чи виявлених діалектних явищ, специфіки їх поширення, контактів, прогресивних чи регресивних тенденцій їх розвитку, співвідношення інтегративних та диференційних процесів тощо. Означені в роботі питання можуть бути предметом спеціальних етногенетичних та міждисциплінарних студій.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Гончаренко О. В. До питання про нестандартні композиційні утворення у весільних наспівах (мелоареалогічна розвідка на Сумському ґрунті). *Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти: Зб. наукових праць*. Харків, 2007. Вип. 19. С. 316–329.
2. Гончаренко О. В. Народнопісенні діалекти Сумщини (досвід мелоареалогічного дослідження). *Народна творчість та етнографія*. Київ, 2008. №3. С. 15–26.
3. Гончаренко О. В. Весільні наспіви силаборитмічної моделі 5+3 на території Сумщини: мелоареалогія. *Наукові збірки ЛНМА ім. М. Лисенка*. Львів, 2008. Вип. 22. С. 40–68.
4. Гончаренко О. В. Дослідження музичного фольклору Сумщини: історія, стан, перспективи. *Проблеми етномузикології*. Київ, 2009. Вип. 4. С. 176–197.
5. Гончаренко О. В. Обрядові пісенні жанри Сумщини: географія основних ритмотипів. *Проблеми етномузикології*. Київ, 2010. Вип. 5. С. 31–42 + карти К6–8.
6. Гончаренко О. В. Мелодфонетичні чинники діагностування локальних діалектів (за типами кадансування у традиціях північного сходу України). *Проблеми етномузикології*. Київ, 2012. Вип. 7. С. 63–71+ карти К4.
7. Гончаренко О. В. Досвід діалектного районування на підставі мелічних параметрів (весільні пісні Сумської області). *Проблеми етномузикології*. Київ, 2018. Вип. 13, С. 169–182.

Стаття в науковому міжнародному виданні

8. Гончаренко О. В. Ритмика свадєбних напєвов северо-востока Украины (мелогєографический аспект). *Tradition & Contemporarity*. Klaipėda: Department of Music, Academy of Arts, Klaipėda University, Lithuania, 2017. Vol. 12. Pp. 107–123.

Наукові праці апробаційного характеру

9. Гончаренко О. В. Фольклористичні шляхи Сумщини (очима етномузиколога). *Теоретичні питання культури, освіти та виховання: Зб. наукових праць*. Суми, 2007. Вип. 32. С. 22-28.
10. Гончаренко, О. Ритмическая география свадєбных напєвов Сумской области (к вопросу изучения диалектных стилей культурных пограничій). *Традиционные музыкальные культуры на рубеже столетий: проблемы, методы, перспективы исследования: Материалы междунар. научн. конф.* Москва, 2008. С. 233–243.
11. Гончаренко О. В. Фольклорний архів Дубравіних: дарунок нащадкам. «Глухів музичний: земля Березовського і Бортнянського» (за матеріалами Всеукраїнської конференції 25–26 лютого 2016 року). Глухів, 2017. С. 17–29.
12. Клименко І., Гончаренко О. Географія ритмічних трансформацій весільної структури 53²: алгоритм дольності. *Сьома конференція дослідників народної музики червоноруських (галицько-володимирських) та суміжних земель*. Львів, 1996. С.28-36.

13. Гончаренко О., Ільїна К. До проекту «База даних обрядового мелосу українців» (матеріали антологій «ВЕСІЛЛЯ» та «Весільні пісні»: локалізація). *Проблеми етномузикології*. Київ, 2014. Вип. 8. С. 180-187.

АНОТАЦІЇ

Гончаренко О. В. Мелоареалогічна вертикаль Полісся – Наддніпрянщина (за весільними мелотипами Сумщини). На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.03. Музичне мистецтво. Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, Суми, 2021.

Дисертацію присвячено вивченню традиційної вокальної культури та регіональної стилістики північно-східного сегменту (ПСС) України – зони етнічного (українсько-білорусько-російського) та етнографічного (Полісся–Наддніпрянщина–Слобідщина) пограниччя з позицій мелогеографії. Мета роботи – сформулювати уявлення про загальну конфігурацію етномузичного ландшафту північно-східного сектору України шляхом визначення специфіки весільних наспівів регіону за мелотипологічними та мелоареалогічними параметрами, окреслення діалектно-стильових зон та виявлення характеру їх ареальних контактів.

На основі архівних аудіоматеріалів, власних польових записів, нотографічних джерел створено електронний каталог регіональних обрядових мелодій (понад 7000 зразків). До наукового обігу впроваджено сотню нотних транскрипцій, мелогеографічні типологічні та аналітичні карти. Здійснено мелотипологічний аналіз наспівів, враховано деякі мелофонетичні чинники, отримані дані систематизовано й картографовано. У результаті роботи встановлено функціонування на досліджуваних теренах близько двох десятків типових весільних структур, описано їх модифікації, визначено ареали, відстежено найважливіші стильові тенденції. Класифіковано й картографовано виконавсько-стильові способи кадансування в обрядових наспівах («гукання»). Окреслено основні лінії регіонально-стилістичного поділу вивченого терену українсько-білорусько-російського пограниччя, що формує підстави для майбутнього системного історико-етнографічного районування означеного географічного простору.

Ключові слова: весільні обрядові пісні, гукання, мелотип, мелогеографія, мелоареал, діалектні стилі, пограниччя, Східне Полісся, Наддніпрянщина, Слобожанщина.

Гончаренко Е. В. Мелоареалогическая вертикаль Полесье - Надднепрянщина (по свадебным мелотипам Сумщины). На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения по специальности 17.00.03. Музыкальное искусство. Сумской государственной педагогический университет имени А. С. Макаренка, Сумы, 2021.

Диссертация посвящена изучению традиционной вокальной культуры и региональной стилистики северо-восточного сегмента (СВС) Украины – зоны этнического (украинский-белорусско-российского) и этнографического (Полесье–

Приднепровье–Слобожанщина) пограничья с позиций мелогеографии. Цель работы – создать представление о конфигурации этномузыкального ландшафта северо-восточного сектора Украины путем определения специфики свадебных напевов региона по мелотипологическим и мелоареалогическим параметрам, выявления диалектно-стилевых зон и характера их ареальных контактов.

На основе архивных аудиоматериалов, собственных полевых записей, нотных публикаций создан электронный реестр региональных обрядовых мелодий (более 7000 единиц). В научный оборот введены транскрибированные образцы напевов, мелогеографические карты. Произведен мелотипологический анализ свадебных напевов с учетом некоторых мелофонетических критериев. Результаты систематизированы и картографированы. На исследуемых территориях установлено функционирование двух десятков типичных свадебных структур, описаны их модификации, определены ареалы, отслежены важнейшие стилевые тенденции. Картографированы исполнительско-стилевые типы кадансирования в обрядовых напевах (гуканье). Определены основные линии регионально-стилистического деления изученной территории украинско-белорусско-российского пограничья, что формирует основания для будущего системного историко-этнографического районирования указанного географического пространства.

Ключевые слова: свадебные обрядовые песни, мелотип, мелогеография, диалектные стили, мелоареал, гуканье, пограничье, Восточное Полесье, Приднепровье, Слобожанщина.

Honcharenko O.V. The melo-areological vertical of Polissia - Dnieper regions (according to wedding melotypes of Sumy region). The manuscript.

The dissertation on obtaining the Art History candidate scientific degree in the specialty 17.00.03 – Music Art. - Sumy State Pedagogical A. Makarenko University, Sumy, 2021.

The dissertation focused on study of a traditional vocal culture and regional stylistics of the north-eastern segment (NES) of Ukraine - the zone of ethnic (Ukrainian-Belarusian-Russian) and ethnographic (Polissia-Dnieper-Slobidschyna) borderlands in terms of melogeography. The melogeographic issues become especially relevant when studying the traditional culture of border areas, since the natural progress of their historical development is complicated by numerous spatial factors of the relationships of different cultural environments. The existing in such a coordinate system often becomes an additional destructive factor for a particular local tradition : interaction, intermingling of neighboring stylistic systems leads to leveling, erasure of characteristic local-dialectal features, decline and extinction of some "exotic" phenomena, giving way to more common and popular ones. On the other hand, the contacts of different traditions are followed by peculiar stylistic diffusions, which can contribute to the formation of new cultural phenomena, to the creation of a new style quality. Both the processes themselves and their results are valuable for scientific understanding. Therefore, the interaction of traditions in the areas of cultural borderlands is of special interest for melo-areological studies, raising a number of questions about the genesis of certain phenomena, their development in terms of interregional and interethnic contacts.

The wedding ritual songs are chosen as the research material. Like the ritual tunes of the agricultural cycle, they are among the oldest and most conservative in the folk tradition, have a high degree of typification, therefore, they are the most significant for reproducing the picture of the development of a certain regional tradition. Wedding songs, in contrast to the calendar ones, still functioned until recently in a folklore environment. This led to their better preservation, typological diversity, melodic development, richness of melo-rhythmic variability. That is why the system of wedding ritual tunes is considered the most productive material for melo-areological studies, in particular for the research of border areas.

The purpose of this work is to determine the specifics of wedding songs of the north-eastern sector of Ukraine by melotypological and melo-areological parameters, to outline the dialectal-stylistic zones within the selected region, to identify the nature of their geographical (areal) contacts, to form an overall picture of the ethno-musical landscape of the NES. The analytical base of the research is formed on the basis of archival and published audio materials, own field records of the author, sheet music sources. The electronic catalog of regional ritual songs contains more than 7000 samples, about 5000 of which are wedding ones). The melodies are analyzed according to morphological and phonological criteria, the obtained data are systematized, mapped. As a result of work, the functioning of about two dozen typical wedding structures in their rhythm-compositional and melodic varieties was identified in the studied areas, their modifications were described, areas were determined, the most important stylistic tendencies and vectors of their distribution were traced. Performing-stylistic methods of cadences in ritual melodies ("hukannia") are classified and mapped for the first time. Maps of distribution of wedding melotypes and some stylistic elements, more than a hundred musical transcriptions of wedding songs from the studied region are brought into scientific circulation.

Within the researched territories, 9 dialect-style zones were identified and described, the nature of their areal contacts was traced, the coherence of the identified traditional musical areals with the data of linguistics, history, ethnography was highlighted. The existence of the most important stylistic opposition between the traditions of Polissia (north) and Dnieper region (south), divided approximately by the Seim river, along which a strip of transitional dialect-style areals appears, is substantiated and analytically proved. The outlined main lines of the regional-stylistic division of the studied array of the Ukrainian-Belarusian-Russian borderlands form the basis for the future systemic historical-ethnographic zoning of the specified geographical space.

Key words: ritual wedding songs, melotype, hukannia, arealogy, borderlands, melodeography, Eastern Polissya, Sivershchyna, Dnieper region, Slobozhanschyna musical dialect styles.

Підписано до друку 01.03.2021. Формат 60×90/16. Гарн. News Times.

Друк ризогр. Папір офсет. Умовн. друк. арк. 0,9.

Тираж 100 прим.

Надруковано в редакційно-видавничому відділі

СумДПУ імені А. С. Макаренка

40002, м. Суми, вул. Роменська, 87